

Stručné novější dějiny a současná situace výzkumu podání řeči

Podání cizí řeči uvnitř slovesného komunikátu bylo v české i zahraniční tradici vždy předmětem pozornosti stylistiky, a to stylistiky chápané jako disciplíny na pomezí lingvistiky a literární vědy. Stalo se jedním z centrálních témat bádání naratologických, tedy zaměřených na komunikáty umělecké, fikční a vyprávěné. Umělecká próza byla zpravidla i jediným zdrojem jazykového materiálu, na němž bylo podání řeči zkoumáno.

Jednotlivé formy podání řeči byly definovány převážně s ohledem na charakteristiky gramatické nebo gramaticko-pragmatické (syntaktická závislost nebo samostatnost, zacházení s kategoriemi času a osoby, deixe, subjektivní modalita). Vedle těchto charakteristik, tedy *prostředků*, jimiž se jednotlivé formy navzájem odlišovaly, byly součástí jejich definic i poukazy na jejich rozdílné sémantické nebo estetické *hodnoty*: byly na ně aplikovány takové pojmové dvojice, jako jsou mimeze/diegeze, transparence/opacita, de dicto / de re. Zmíněné dva typy charakteristik, tj. prostředkové a hodnotové, byly buď považovány za jdoucí ruku v ruce, nebo se pro definice jednotlivých forem v rámci jediné taxonomie použilo tu těch, tu oněch. Základním českým textem o podání řeči je Doležel 1960. Epický text se podle něj skládá z řeči vypravěče a řeči postav; formou řeči postav nejvíce vzdálenou od řeči vypravěče je přímá řeč; ta má všechny distinktivní znaky pásma postavy, tedy grafické, gramatické, sémantické i útvary (dialektové a sociolektové). Další formy vznikají tak, že se ruší jednotlivé distinktivní znaky pásma postav: v případě neznačené přímé řeči je to znak grafický, v případě polopřímé řeči navíc znak gramatické osoby atd. Takové pojetí sugeruje představu primárnosti přímé řeči a odvozenosti forem ostatních; a také představu, že rušení distinktivních znaků se děje v určité *jediné možné* posloupnosti. V *Štylistice* J. Mistríka (1989) nacházíme přímo tabulku distinktivních znaků, z níž jako výsledek jejich kvantitativní analýzy vychází lineární řada forem seřazených podle míry pásmové příslušnosti: přímá řeč, neznačená přímá řeč, polopřímá řeč, smíšená řeč, nepřímá řeč(, autorská řeč).

Roli, kterou v českém prostředí plní teorie Doleželova, hraje v anglosaském světě teorie Geoffreyho Leech a Michaela Shorta (1981). Formy podání řeči jsou v ní opět lineárně seřazeny, a to podle míry věrnosti podání původní, podávané promluvě (či, chcete-li, naopak podle míry interference podavatele). Míra věrnosti, tento výsledný sémantický efekt podání řeči, podle autorů k definici forem postačuje. Pokud Leech a Short shledají, že dvě formy mají týž efekt, nejde podle nich o dvě formy. Tak jsou jako volná přímá řeč (free direct speech) označovány následující formy bez ohledu na to, že se navzájem liší syntaktickou zapojeností a grafickým vyčleněním:

He said I'll come back here to see you again tomorrow.

I'll come back here to see you again tomorrow.

"I'll come back here to see you again tomorrow."

Podobně pokud se v nepřímé řeči objeví charakteristické lexikální rysy mluvící postavy, odhlížejí Leech a Short od syntaktické závislosti podávané řeči a formu podání klasifikují jako volnou nepřímou řeč (free indirect speech) spolu s tím, čemu se u nás říká řeč polopřímá. Formy podání řeči pak Leech a Short chápou jako stylové varianty, z nichž si pisatel vybírá.

Výrazným mezníkem ve výzkumu podání řeči se staly práce Ann Banfieldové (1982, 1993), inspirované transformační gramatikou a založené na pojmech (subjektivní) exprese a komunikace. Banfieldová (její přístup je někdy označován jako generativní stylistika) sestavila podrobný výčet jazykových prostředků exprese, které se v nepřímé řeči jakožto ve formě neschopné vyjádřit expresi *nemohou* objevit. Jde např. o slovosledné inverze, zvolací věty, hezitační výrazy, názvy pro příbuzenské vztahy nemodifikované posesívem atd. Polopřímá řeč pak podle Banfieldové vyjadřuje expresi, avšak nikoli komunikaci: neexistuje v ní druhá osoba, nemá tedy adresáta. Nemohou se v ní objevit ty jazykové prostředky, které explicitně vyjadřují komunikaci: oslovení, imperativ, apelové částice atd. Jakožto forma ne-komunikační nemůže polopřímá řeč podávat promluvy (vnější řeč), nýbrž pouze jejich odraz ve vědomí nějakého subjektu, anebo řeč vnitřní. Polopřímou řeč chápanou jako ne-komunikaci Banfieldová ztotožnila s vyprávěním vůbec a postavila ji do protikladu k diskursu. Jde podle ní o formu veskrze literární, nemluvnou, a nadto omezenou žánrově i historicky.

Proti teorii Ann Banfieldové se postavili autoři vyzdvihující pragmatické aspekty podání řeči a požadující funkční přístup k tématu. Izraelský badatel Meir Sternberg (1991) začal u řeči přímé:

ukázal, kolik rozmanitých forem nemimeze se v ní ve světové literatuře běžně vyskytuje. Přímá řeč je k věrné reprodukci forma potenciálně nevhodnější, avšak její užití sahá od maximální věrnosti až k náznaku a výmyslu. Stejně bludná je i představa o opacitě, nemimetičnosti řeči nepřímé. Sternberg v literatuře našel doklady nepřímé řeči se všemi prostředky exprese, které pro ni Banfieldová prohlásila za principiálně nepřijatelné. Mezi formami podání řeči a rolí či účinkem těchto podání existují pluralitní vztahy (Sternberg to nazývá próteovským principem), či jinými slovy: funkce z forem nelze vyvozovat automaticky. Vedle gramatiky (formy) a sémantiky (stupně mimetičnosti) požaduje Sternberg odděleně zkoumat i pragmatiku podání řeči (proč má který hlas navrch a co z toho plyne).

V roce 1993 věnovala podání řeči pětisetstránkovou monografii naratoložka Monika Fluderniková, žačka Franze Stanzela. Vedle pragmatiky a konverzační analýzy je její přístup založen i na lingvistice kognitivní. Podle principu spolupráce je podavatel řeči zodpovědný za to, aby zachoval ilokuční sílu podávané řeči; míru zachování jejího propozičního obsahu a vyjadřovací formy pak může odlišovat podle toho, jaké jsou jeho komunikační záměry a strategie. Fluderniková navázala na Sternberga v dokazování mylnosti teorie Ann Banfieldové: dokázala, že polopřímá řeč (free indirect discourse) existuje ve všech typech vyprávění s výjimkou ryzeho vnitřního monologu, ale zato včetně vyprávění orálního, neliterárního, a že se tato forma objevuje i v literatuře dávno před 19. stoletím. Rozlišila desatero kategorií nemimetičnosti přímé a polopřímé řeči: oběma formami lze vyjádřit řeč nereálnou či spekulativní, atribuci postojů jednotlivcům i skupinám, obvyklou řeč, několik podobných promluv (jednotlivce nebo různých mluvčích) zkoncentrovaných v jedinou, typizovanou stylizaci, řeč explicitně nemimetičnou i řeč přiznaně fiktivní. Nekomunikační charakter má polopřímá řeč podle Fludernikové pouze ve vyprávění s důsledným reflektorským modelem (ostatně už zmíněný Franz Stanzel zdůrazňoval, že reflektorská postava není v komunikační situaci). Banfieldová však chybně polopřímou řeč s reflektorským vyprávěním ztotožnila. Závěry Fludernikové rozvíjejí závěry Sternbergovy (formu podání řeči nelze spojit s významem) a překračují je zejména tím, že recepci podání řeči zasazují do kognitivního rámce. Přímá řeč není ex definitione mimetičká, nýbrž má být jakožto mimetičká *interpretována* příjemcem komunikátu. Podání řeči jsou příjemcem interpretována v jistých kognitivních schématech, scénářích (schéma situačního, skutečnostního vyprávění, schéma pozorování, prožívání...), a v případech konkurence možných schémat rozhoduje maxima relevance.

Od druhé poloviny osmdesátých let se výzkum podání řeči obrací k zanedbávané oblasti neliterárních, nefikčních komunikátů, a to nejen psaných, ale i mluvených. D. Tannenová (1988) ukázala, že mluvčí přímou řeč znovu vytvářejí (ve formě nikoli identické s řečí původně pronesenou), aby tím své vyprávění oživil. (U nás nedávno o podání řeči v běžné dialogické komunikaci psala J. Hoffmannová (1999).) V kontextu kritické lingvistiky je velká pozornost věnována podání řeči ve sdělovacích prostředcích, zejména se zřetelem k možnostem manipulativních zásahů podavatele. I v českém tisku se zhusta objevují případy, kdy podavatel kontextualizuje podávanou řeč tak, aby v interpretaci příjemcem získala nový smysl – jako ukázkou manipulace nikoli ojedinelé předkládáme odstavec z Práva ze 17. 5. 2002: *“Čeplaková zaběhla ohromně,” byla svěřenkyně Jarmily Kratochvílové [Ludmila Formanová] překvapena málo vídaným výkonnostním skokem závodnice, kterou sama porážela. “Za čtyři, pět měsíců se zlepšila o čtyři vteřiny. Vylétla hodně nahoru,” nechtěla však zpochybňovat Slovinčin čas 1:55,82 min.*

Při současných výzkumech podání řeči převládá v anglosaském prostředí přístup orientovaný pragmaticky. Jeho zastánci se přitom jako svých předchůdců a inspirátorů dovolávají M. M. Bachtina a V. N. Vološinova. Funkční hledisko se považuje za závažnější než hledisko formální. Využívá se též postupů rozpracovaných analýzou diskursu (a hallidayovské funkční lingvistiky, na níž byl aparát analýzy diskursu vytvořen).

Jako příklad takového přístupu může sloužit např. model Geoffa Thompsona (1996). Podle něj podavatel řeči provádí vedle volby strukturní (syntaktické formy podání řeči) několik voleb funkčních. Tak lze podání řeči klasifikovat podle několika faktorů:

Čí řeč je podávána – vlastní, specifikované jiné osoby (osob), nespecifikované jiné osoby (osob), společenství, nespecifikovatelného původce.

Jak věrně je původní řeč podána – citována, transponována, parafrázována, sumarizována, vynechána.

Jak je signalizace podání řeči spojena s podávanou řečí – prostupují se, je oddělena (a když je oddělena, je prezentována jako dominantní, rovnocenná s podávanou řečí, podřízená).

Jaký je postoj podavatele k podávané řeči – neutrální, pozitivní, negativní, irelevantní. V Thompsonově teorii (u modelů inspirovaných analýzou diskursu je to obvyklé) je pojetí podání řeči velmi široké: splývá vlastně s intertextualitou. Podání řeči tu nevyžaduje signalizaci – množství případů cizí řeči příjemci klasifikují jako cizí řeč pouze na základě svých obecných znalostí. Jako periferní jev jsou do oblasti podání řeči zahrnuty i konstrukce typu *řekl bych, že...*, tj. modalita vyjadřovaná jako podání řeči.

Jednou z nejnovějších prací o podání řeči je monografie Daniela E. Collinse (2001), v níž je důsledný pragmatický a funkční přístup spojený s teorií prototypů aplikován na historický materiál. Podání řeči je v ní chápáno jako fungování jazyka v určitém kontextu viděné z určitého hlediska. Jako podání řeči je charakterizována nikoli každá informace z cizího zdroje, jako je tomu u Thompsona, nýbrž jen taková, která je tak míněna a vnímána. Podávání řeči je záměrná činnost, přizpůsobená svému účelu, tj. ilokučnímu cíli, jehož chce podavatel řeči dosáhnout (stylová variace je ve hře jen někdy, kdežto ilokuční záměr vždy). V různých textových typech přitom jako prototypické figurují různé účely. Podavatel vybírá určitý způsob (konfiguraci rysů, strategii, vlastně formu) podání řeči podle toho, jak mu daná forma umožňuje vést (případně manipulovat) interpretační proces probíhající v mysli příjemce komunikátu. Tento interpretační proces je přitom zásadní měrou ovlivňován zařazením interpretovaného komunikátu k určitému typu, žánru. Axiómem Collinsovy teorie tedy je předpoklad pragmatické a žánrové kompetence komunikantů. Badatel v oblasti výzkumu podání řeči musí nejprve identifikovat prototyp komunikační události v dané kontextualizaci a pak zjistit, proč se tento prototyp spojuje s určitou podávací strategií (formou). Collins tyto strategie rozděluje v zásadě na kompaktní (podávaná řeč splývá s textovým okolím) a difúzní (znakem je přímá deixe), lépe řečeno na *spíše* kompaktní a *spíše* difúzní. Kompaktní podání řeči je interpretováno s menším úsilím. Naopak u strategií difúzních musí příjemce komunikátu vyvinout větší interpretační úsilí, má tedy větší úlohu při vytváření smyslu. Difúzní strategie jsou proto využívány tam, kde je podávaná řeč důležitější.

Předmětem Collinsova výzkumu bylo podávání řeči v ruských soudních zápisech z 15. století. Zjistil, že v zápisech svědeckých výpovědí převládají strategie difúzní (přímá řeč). To je v souladu se skutečností, že interpretace svědeckých výpovědí má zůstat plně v rukou soudce a nesmí ji ovlivňovat zapisovatel. Tato standardní situace se mění u neprototypických komunikačních událostí. Promluvy bez důkazní hodnoty, u nichž si zapisovatel může dovolit vzít na sebe část interpretační odpovědnosti, byly podávány nejčastěji maximálně kompaktní formou, tj. pouhou zprávou o řeči (narrative report of speech act). Difúzní strategie by zde vytvářela nepatřičný dojem významnosti podávané řeči a tím porušovala kooperační maximum relevance. Kompaktní forma převládá i v rozsudcích: tam je vlastně podavatelem textu soudce (v Goffmanově pojetí obsazuje role *principal* a *author*, kdežto zapisovatel je pouhý *animator*), jeho verze je maximálně autoritativní a potenciálním příjemcům textu nelze ponechat prostor k nezávislé interpretaci.

Píše-li J. Hoffmannová v závěru své publikace *Stylistika a...*, že na rozdíl od koncepcí deviačních, selektivních, generativních a normativních neztrácí na významu a podnětnosti stylistika funkční a nově se rozvíjí zejména psychostylistika a pragmastylistika, současná situace výzkumu podání řeči její slova potvrzuje. Důraz kladený na funkce podání řeči a na interpretační činnost příjemce komunikátu pak současné trendy v této oblasti přibližuje české hausblasovské stylistické tradici.

LITERATURA

- BANFIELD, A. *Unspeakable Sentences*. New York: Routledge, 1982.
- BANFIELD, A. Where epistemology, style, and grammar meet literary history: the development of represented speech and thought. In: J. A. Lucy (ed.). *Reflexive language. Reported speech and metapragmatics*. Cambridge: CUP, 1993, s. 339–364.
- COLLINS, D. E. *Reanimated Voices*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 2001.
- DOLEŽEL, L. *O stylu moderní české prózy*. Praha: ČSAV, 1960.
- FLUDERNIK, M. *The Fictions of Language and the Languages of Fiction*. London & New York: Routledge, 1993.
- HOFFMANNOVÁ, J. *Stylistika a...* Praha: Trizonia, 1997.
- HOFFMANNOVÁ, J. “Reprodukce” cizí řeči a myšlení. In: M. Čechová – D. Moldanová (eds.). *Jinakost, cizost v jazyce a v literatuře*. Ústí nad Labem: UJEP, 1999, s. 56–60.
- LEECH, G. N. – SHORT, M. H. *Style in Fiction*. London: Longman, 1981.
- MISTRÍK, J. *Štylistika*. Bratislava: SPN, 1989.
- STANZEL, F. *Teorie vyprávění*. Praha: Odeon, 1988.

STERNBERG, M. How indirect discourse means. In: R. D. Sell (ed.). *Literary Pragmatics*. London: Routledge, 1991.
TANNEN, D. *Talking Voices*. Cambridge: CUP, 1988.
THOMPSON, G. Voices in the text: Discourse perspectives on language reports. *Applied Linguistics*, 1996, roč. 17, s. 501–530.

*Ústav českého jazyka a teorie komunikace FF UK
nám. J. Palacha 2, 116 38 Praha 1*